

Наслідки Берестейської унії для Православної Волині в перші післяунійні десятиліття

протоієрей Ігор Скиба

Ідея унії знайшла найбільше розуміння серед заможних суспільних верств Волині. Частина шляхти, духовних осіб орієнтувалися на західну культуру в особі польської, вважали її вищою, престижнішою. Приналежність до католицького духовного, культурного та політичного просторів давала руським людям можливість кар'єрного росту, включення в коло впливових у державі осіб. Крім того, польська влада переслідувала православних за їх відмінність, що могло за сприятливих обставин стати причиною пошуку та вираження ідентичності, боротьби за державну незалежність. Тому окремі з владик, маючи шляхетське походження, вважали можливим компроміс. Натомість більша частина волинського духовенства відкинула ідею унії, його підтримала шляхта, міщани та селянство.

Жодна із сторін не була задоволена берестейськими подіями: уніати досягли приєднання чотирьох із шести православних єпископів Київської митрополії, але віруючі за ними не пішли, натомість з вірними православ'ю залишилися два архієреї і переважна більшість чорного та білого духовенства та віруючих. До названих чинників додалась ще підтримка дій уніатів королівською владою та послаблення позицій православних деякою аморфністю у відстоюванні духовних інтересів селянством.

Головними дієвими чинниками у протистоянні були духовні особи та шляхта. Відразу після офіційного проголошення унії владика-зрадники активно взялися зміцнювати позиції церковного новотвору. Найбільшою ревністю на цьому ґрунті відзначався Володимирський владика Іпатій (Потій). Як колишній каштелян, він часто застосовував насилля в боротьбі з непокірними православними. Ще у 1596 р. він захопив церкву св. Іллі у Володимирі, вигнавши звідти православ-

них священників. У відповідь на скаргу в суд ктиторки храму дружини Брацлавського каштеляна Марії Загоровської Іпатій (Потій) заявив, що ніякий трибунал у Польщі не стане карати його за це¹.

До арсеналу засобів боротьби уніатського єпископа з непокірними православними священниками входили також фізичне насилля, усунення з парафії. Найбільш упертих противників унії він характеризував владі як ворожих державі осіб, що тягнуло за собою ув'язнення.

Конфронтація у відносинах з уніатами набула не тільки форм фізичного протистояння, а й літургійного. Православні не могли змиритися з тим, що уніати, незважаючи на зовнішнє збереження східного обряду, запровадили в практику багато елементів латинського богослужбового обряду. Насамперед викликало обурення вживання опрісноків під час святої Літургії. Також принципового значення для східних християн Волині і всієї Київської митрополії носило питання запровадження нового календаря. Православні згідно з вченням св. Церкви святкували Пасху лише після єврейської, натомість у працях полемістів початку XVII ст. католиків звинувачено у порушенні цього правила².

Війна за храми тривала. У 1597 р. Володимирський єпископ Іпатій відібрав братську церкву та школу у Бересті, перетворив останню на уніатську. Новим учителем у ній став вихованець римських вищих шкіл Петро Аркудій. Насилля зазнали і православні монахи Володимира. Владика-уніат вигнав насельників Володимирського Спаського монастиря, а саму обитель підпорядкував заснованій ним капітулі. Однак на цьому «подвиги» головного творця унії на Волині не закінчилися. У 1601 р. він найняв озброєних людей і вночі наказав їм напасти на твердиню православ'я міста – Василівську церкву. Заволодіти цією святиною було вкрай важливо. Церкву збудовано у 992 р. Володимиром Великим (у хрещенні Василій)³ і перебування храму в складі уніатської Церкви мало свідчити про переємність духовних традицій, що саме з'єднані з римським престолом є спадкоємцями київської традиції.

Під час нападу на церкву Іпатій (Потій) взяв священні речі, антимінс та Агнець, витягнув священника з вітваря і повів його у кафедраль-

¹ Батюшков П. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 132.

² Галазда Петро, свящ. Літургичне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. – Львів, 1997. – С. 8.

³ Рожко В. Православні монастирі Волині. – Луцьк, 1997. – С. 57.

ний собор. Там після знущань заборонив пастиреві виконання священних обов'язків⁴. Уніатський єпископ постійно практикував зміщення з посад настоятелів впертих священників, які не хотіли приймати унії. У таких випадках архієрей ішов на відверте ігнорування дієвого тоді права патронату. Відомо про призначення отця уніата Яцка в село Хмелів у володінні володимирського судді Андрія Заленського. І хоча власник села був проти, це на перебіг справи не вплинуло.

З кожним роком конфлікт між православними та уніатами ставав усе гострішим. Неперебірливість «реформаторів» провокувала досить радикальні кроки у відповідь. У 1610 р. Іпатій (Потій) відрядив у Київ свого намісника Антонія Грековича для відправлення служб у Софійському соборі, керівництва парафіями та маєтками. Місцеве духовенство відмовилося підкоритися уніату, його підтримали міський вїйт та бурмистри. Київське воеводство знаходилося на пограниччі і не завжди вказівки королівської влади мали тут негайне виконання. Також фактором, який перешкоджав уніатам, стало зростання впливовості козацької верстви. У відповідь на наполегливі спроби уніатів поширити свої впливи на Київщині козаки вчинили кілька нападів на Антонія Грековича. Після кількох невдалих замахів підпоручника уніатського єпископа втопили у Дніпрі.

Як ми вже зазначали, уніатські єпископи переслідували не тільки православне духовенство, але й чернецтво. Після смерті Луцького уніатського єпископа Євгенія (Малинського) Сигізмунд III віддав вакантну кафедру Ієремії (Почаповському). Тоді ж вирішено долю православної Жидичинської архімандрії. Вона здавна служила місцем осідку православних луцьких єпископів. Використовуючи світську владу в боротьбі зі схизматиками, уніати вирішили заволодіти монастирем та його маєтками. Ще в 1618 р. король розпорядився в листі до митрополита Йосипа-Вельяміна (Рутського) представити гідних кандидатів на Унівську та Жидичинську архімандрії, оскільки ті вакантні після смерті настоятелів⁵. Для Жидичина таким виявився архімандрит Никодим (Шибинський). У королівському привілеї про призначення говорилося, що кандидат отримує Жидичинську архімандрію у управлінні на прохання митрополита Рутського та деяких панів обивателів

⁴ Батюшков П. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 134.

⁵ Древняя Жидичинская архимандрия на Вольни // Вольнские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 14. – 11 мая. – С. 437.

(мешканців) Волині з усіма віддавна належними їй маєтками, прибутками, правом відсудити раніше відібрані добра. Управителем архимандрії отця Никодима призначено пожиттєво, але з умовою аби перебував у єдності із вселенським римським престолом⁶.

Запровадження унії в стінах Жидичинського монастиря стало приводом до ще одного насилля. На цей раз його знову застосували уніати проти духовних осіб. Новий архимандрит так активно став боротися з православними, що переступив межу. Черниці Марта та Анастасія (Закревські) у 1621 р. скаржилися на уніатського архимандрита, бо той вигнав їх із келій, які монашки влаштували собі при церкві св. Духа в Жидичині. Під час інциденту черниці зазнали фізичного насилля, їх майно відібрали. Як видно із скарги, архимандрит наказав монахові Ісакію ганьбити православних насельниць, вилучити у них гроші, провізію.

Активно використовував уніатський архимандрит те положення королівського привілею, де йшлося про повернення колишніх монастирських володінь. Попри приналежність до духовного стану, отець Никодим поводився, як класичний вояка-шляхтич, який шаблею здобував право на життєвий простір. У 1623 р. архимандрит при підтримці озброєних людей напав на садибу Феодори Підгаєцької у Жабчі неподалік Луцька. Не дочекавшись приїзду господаря, отець влаштував розправу: наказав висікти киями Феодору, незважаючи на її шляхетський стан, пограбував оселю. Після езекуції отець архимандрит передав маєток у управління своєму родичеві Яну Шибинському.

Апогеєм протистояння між уніатами та православними стала діяльність і вбивство уніатського архієпископа Йосафата (Кунцевича). Сучасні греко-католицькі дослідники вважають його мучеником за ідею унії, а папа римський навіть причислив Полоцького архієпископа до лику святих⁷. Майбутній уніатський єпископ народився у Володимирі в 1580 р. в купецькій сім'ї⁸. Науку здобував у одного купця у Вільні, а з 1604 р. вступив у монастир св. Трійці в тому ж місті. Через десять літ духовна влада призначила його архимандритом Трійцької обителі. У 1617 р. митрополит Йосип-Вельямін (Рутський) висвятив

⁶ Древняя Жидичинская архимандрия на Волини // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 14. – 11 мая. – С. 437.

⁷ Сенік С. Українська Церква у XVII ст. // Ковчег – Львів, 1991. – № 1. – С. 35.

⁸ Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994. – С. 67.

отця в єпископи з призначенням помічником престарілого Полоцького архієпископа Гедеона (Брольницького). Коли той помер, уся повнота влади в єпархії перейшла в руки Йосафата. Греко-католики в апологетичних творах пишуть, що єпископ вів і далі аскетичне життя, дбав про підвладне духовенство, мав дар примиряти ворогів⁹. Натомість із об'єктивних джерел довідуємося, що причиною смерті архієпископа стало його ревне переслідування останнього православного священника у Вітебську. Приїхавши в місто у жовтні 1623 р. уніатський владика наказав заарештувати єдиного православного священника, який таємно відправляв поза межами міста. На той час усі храми вже перебували в руках уніатів або були закриті. Така поведінка Кунцевича переповнила чашу терпіння міщан і вони в люті вдерлися у приміщення, де зупинився архієпископ і вбили його, а тіло викинули у Двіну.

У деяких джерелах переслідування Йосафатом (Кунцевичем) православних порівнюють із ранньохристиянськими гоніннями. Гостроти ситуації додала ще й солідарність з діями уніата влади та суду¹⁰. Міщани не могли далі терпіти і розправились із ненависним гонителем.

Однак такі радикальні вчинки з боку православних були швидше виключенням. Активною стороною у конфлікті виступали уніати, саме вони за підтримки королівської влади, Риму силоміць насаджували «єдність» із папським престолом. Багато страждань завдали православним волинянам також представники шляхетських родин, які перейшли в унію чи прийняли католицтво. До таких належав і син Міхала Вишневецького Ярема. Волинський шляхетський рід до кінця XVI ст. залишався православним. Лише Ярема, незважаючи на заповіт своєї матері, прийняв католицьку віру і з ревністю став мечем насаджувати римо-католицизм. Криваві страти, переслідування православних, упослідження східного духовенства стали буденним явищем у володіннях цього князя. Можливо саме «заслуги» Яреми Вишневецького перед Римом стали одним із аргументів на користь обрання його сина Міхала королем Польщі¹¹. Як бачимо, окремі історичні постаті Волині навіть вміли робити собі політичний капітал на духовних питаннях.

⁹ Сенік С. Українська Церква у XVII ст. // Ковчег – Львів 1991. – № 1. – С. 35.

¹⁰ Андрей, митрополит. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. – Вінніпег, 1984. – С. 33.

¹¹ Сендальський Аполлоний, священник. Матеріали для историко-статистического описания православных церквей Волинской епархии // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1870. – № 7. – 1 апреля. – С. 224.

На жаль, документи, що збереглися до нашого часу, не дають можливості повністю відтворити картину протистояння між православними та уніатами на Волині. Однак навіть ті, що вціліли, дають уявлення про його гостроту. Протистояння було не тільки між вищими церковними сановниками, але й на рівні парафіяльних громад. Досить часто віруючі просто не впускали у храм уніатського священника, хоча й знали, що за такий вчинок доведеться відповідати перед цивільною владою. Наприклад, у відомому на Волині містечку Ратно в 1635 р. парафіяни Пречистенської церкви не погоджувалися на перебування в них священника уніата Михайла Кульчицького. У жовтні того ж року уніат скаржився в Холмський суд на вороже ставлення до нього міщан. Зокрема він звинувачував ратненців у отраві церковних посівів, ображанні його слуг. Серед обвинувачених були й урядовці міста: бурмістр Григорій Турмин, райці Войцех Коваль, Данило Мелешкович, Лаврін Шимса та інші¹². Засобом захисту православними прабатьківської віри стали полемічні твори. Осередками їх продукування стали Острог, Львів та Київ. Ще до прийняття унії працівники острозького гуртка полемізували із католиками про основи віри. Першим серед них був Герасим Смотрицький. У передмові до Острозької Біблії він наголошував на посиленні католицької агітації і закликав читачів залишатися вірними Православній Церкві, яка єдина зберегла правдиву Христову Віру¹³. Перу Герасима Смотрицького також належали праці «Ключ Царства небесного», «Календар римський новий», у яких він аналізує причини розколу святої Церкви на Східну і Західну. Вину за це автор покладав на папство.

До числа острозьких полемістів належав також Василь Суразький. Його твір «Про єдину істинну православну віру» був покликаний охороняти православних від ересей та спокус. Зокрема полеміст дав пояснення всім католицьким нововведенням, пояснив їх хибність. Твори острозьких просвітителів передунійного періоду мали визначальний

¹² Теодорович Н. Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской иерархии. Исторический очерк // Вольнские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – № 10-11. – 1-11 апреля. – С. 216.

¹³ Кравченко Олег, митрофорний протоієрей. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми постаті // Збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1989. – С. 158.

вплив на формування пізніших руських полемістів: Стефана Зизанія, Івана Вишенського, Христофора Фіалета та Захарія Копистенського¹⁴.

Незважаючи на втрату Острогом значення духовного і культурного центру Волині, після смерті Костянтина-Василя Острозького напрацьоване в доунійний період дало свої результати. Острозький гурток виховав плеяду видатних полемістів, які в творах боронили рідну Церкву¹⁵. Насамперед скажемо про відомого борця за православ'я Івана Вишенського. Найвідомішим його твором проти Берестейської унії стало «Послання к утекшим от православной віри епископам». За допомогою сатиричного зображення головних ініціаторів і здійснювачів унії полеміст прагнув показати нікчемність їх прагнень, зосередити читача на думці про зраду єпископами правдивої віри. Берестейський собор, на думку Івана Вишенського, – це не прагнення духовного характеру, а результат зради канонічній церковній владі через моральну ущербність владик¹⁶.

Оригінальний зразок полемічної літератури вийшов з-під пера іще одного вихованця острозького гуртка просвітителів – Христофора Фіалета. Його «Пересторога» являє зразок гострого, насиченого різного рівня достовірності матеріалами про уніатських владик. Виказуючи правдиве обличчя Іпатія (Потія) чи Кирила (Терлецького), автор тим самим застерігає православних не вірити обіцянкам владик-зрадників. Учені стверджують, що Фіалет у полемічному запалі не гребував чутками чи навіть анекдотичними фактами¹⁷.

До кращих зразків полемічної літератури, яка мала волинське коріння, належить твір Мелетія Смотрицького «Тренос». У ньому з особливою гостротою говорилося про зраду давніх волинських шляхетських родин прадідівській вірі. З боєм Смотрицький запитував, де тепер нащадки славного роду Острозьких, Слуцьких, Заславських, Вишневецьких та багатьох інших¹⁸. Від імені Православної Церкви

¹⁴ Кравченко Олег, митрофорний протоієрей. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми постаті // Збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1989. – С. 164.

¹⁵ Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору // Держава, суспільство і Церква у XVII столітті. – Львів, 1996. – С. 98.

¹⁶ Ігор (Ісіченко), архієпископ. Берестейська унія і українська література XVII століття // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів, 1996. – С. 38.

¹⁷ Там само. С. 39.

¹⁸ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 6. – К.: Обереги, 1995. – С. 239.

автор сумує з приводу втрати захисників віри православної, фундаторів і добродійників, які упродовж століть будували церкви й монастирі, засновували школи, дбали про духовну просвіту. «Плач» став яскравим зразком умілого й ефективного літературного оформлення та викладу важливої для Волині й усього українського народу проблеми.

Отже, Берестейська унія мала одним із наслідків протистояння між вірними Православної Церкви та не багатьма, але підтримуваними владою, прихильниками підпорядкування римському престолові. Це протистояння мало різні форми вияву, в окремих випадках на насилля з боку уніатських владик і духовних осіб православні відповідали досить радикально. Незважаючи на тиск, значна кількість волинян залишалася православною. Конфронтація досягла апогею на початку 20-х рр. XVII ст., коли стало зрозуміло, що силовими методами вирішити ситуації не вдасться. Тому православні вдалися до активного використання полемічних творів для захисту віри.

Поширення шкіл та друкування розбудило колись пасивних і консервативних українців. Замість того, щоб переходити в польський католицизм, вони зі зростаючою рішучістю стали боронити релігійні традиції, що відрізняли їх від поляків. Отже, гуртування в братства і єдність православного народу в найважчі часи, а також повага до книги й знань врятували його від загибелі та поневолення.

Список джерел і літератури:

1. *Андрей, митрополит*. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. – Вінніпег: Видання місійного відділу при Консistorії УГПЦ в Канаді, 1984. – 137 с.
2. *Батюшков П.* Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 128 с.
3. *Галазда Петро, свящ.* Літургічне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. – Львів, 1997.
4. *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 6. – К.: Обереги, 1995. – 708 с.
5. *Ігор (Ісіченко), архієпископ.* Берестейська унія і українська література XVII століття // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів, 1996. – 186 с.

6. Кравченко Олег, митрофорний протоієрей. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми постаті // Збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1989. – 1002 с.
7. Крижанівський О, Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI - середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
8. Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волини // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 14. – 11 мая.
9. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим, 1990. – 261 с.
10. Огієнко І. Українська церква // Упоряд, авт. передм. М.Тимошик; Фондація ім. митрополита Іларіона (Огієнка) – К.: Наша культура і наука, 2007. – 488 с.
11. Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях Волинской епархии, в настоящее время несуществующих // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1867 – 1868. – № 1-8.
12. Рожко В. Православні монастирі Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 348 с.
13. Сендкульський Аполлоній, священник. Матеріали для историко-статистического описания православных церквей Волинской епархии // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1870. – № 7. – 1 апреля.
14. Сенник С. Українська Церква у XVII ст. // Ковчег – Львів, 1993. – С. 25-71.
15. Теодорович Н. Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской иерархии. Исторический очерк // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – № 10-11. – 1-11 апреля. – 529 с.
16. Хинчевська-Геннель, Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору [Текст] / Т. Хинчевська-Геннель // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті : матер. Других «Берестейських читань», Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лют. 1995 р. – Львів, 1996. – С. 87-130.